

Терещенко С. С.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕВРІСЕМАНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «РІЧ»)

У сучасному мовознавстві зростає інтерес до специфічної групи слів, що в науці дістали назву «еврісеманти», «широкозначні лексичні одиниці», «слова недетермінованого значення» тощо. Категорія широкозначності та мовні одиниці, що її репрезентують, поступово стають у центрі уваги дослідників романо-германістики та русистики (еврісеманти англійської мови досліджували С. Н. Дімова, К. О. Горшкова, Л. Я. Гросул, Г. І. Гурська, Б. Джоломанова, Л. Л. Івченко, І. С. Лотова, Р. Р. Ніколаєвська, В. М. Соколовська, Т. І. Раздіна, французької мови – А. Л. Ленца, Г. І. Нікітіна, німецької – С. А. Красногірева, російської мови – Н. Амосова, Н. Кудрявцева, В. Луговий тощо). Одиниці широкої семантики української мови й досі не були об'єктом ґрунтовних праць науковців. Еврісеманти зайняли особливе місце серед мовних одиниць завдяки специфіці свого значення: поза лінгвістичним контекстом вони відтворюють єдине загальне поняття, у конкретних мовленнєвих контекстах – можуть співвідноситися з багатьма абсолютно різними нетотожними предметами, явищами, процесами, діями тощо. Кожна широкозначна лексема – це мінімальна лексико-семантична мікросистема, що має своєрідну внутрішню структуру, побудовану за певними принципами, дослідження яких важливе для вивчення інших груп слів.

У поданій статті ми ставимо за мету розглянути фрагмент парадигми широкозначних слів лексико-семантичного поля (ЛСП) зі значенням «Річ», представленою семантичними групами (ЛСГ) «Предмет» та «Справа». За допомогою компонентного аналізу проаналізуємо особливості внутрішньої структури широкозначних іменників на рівні мінімальних неподільних смислових компонентів – сем.

Широкозначність, чи еврїсемія, – це лінгвістичне явище лексико-семантичного рівня, яке характеризується розширенням семантичного обсягу слова для позначення різноманітного кола денотатів. Під широким значенням розуміється такий лексико-семантичний варіант (ЛСВ), у структурі якого наявні семи із максимальним ступенем узагальненості, що конкретизуються в мовленні. Таке визначення вперше було запропоновано Н. Н. Амосовою [1, с. 162], в сучасній лінгвістиці воно стало традиційним.

Специфіка еврїсемантів обумовлена, головним чином, їх внутрішньою структурою. На рівні мови значення еврїсеманта співвідноситься з одним широким поняттям – загальним, базовим смисловим інваріантом, що в різних ситуаціях набуває певного семантичного відтінку того чи іншого ЛСВ. На рівні мовлення широке значення кожного слова реалізується в лексичних варіантах, які виражаються певною мовною формою і конкретизуються контекстом. Усі ЛСВ не хаотично розташовані, а ієрархічно впорядковані. На відміну від полісемантів, у еврїсемантів позначувані поняття лише зовні пов'язуються зі словом та фонетичною оболонкою, проте не входять до його семантичної структури.

Одиниці широкої понятійної основи в лексико-семантичному полі виступають певними центрами, навколо яких групуються значення інших слів. Одну з найбільших парадигм еврїсемантів очолює лексема «річ».

Іменник *річ* широкозначний, оскільки характеризується категоріально-узагальненим сигніфікативним значенням (назвемо його «сутність»), межі його поширення важко визначити, ступінь індивідуалізації ознак мінімальна. Еврісемант може вживатися як на позначення будь-якого предмета взагалі, так і явища дійсності зокрема. Він використовується для називання певної події, факту, ситуації, будь-якої справи, дії та її результату, виконаної роботи і навіть творів мистецтва [2, с. 1228]. За класифікацією В. С. Лугового [5, с. 36], ступінь його широкозначності найвищий, обсяг позначуваного – максимальний, а зміст – мінімальний, наприклад: «*Справа в тому... Точніше: річ у тім... А ще точніше: зацікавлені зарубіжні інтернаціонально-інвестиційні структури хотіли б запропонувати корпорації «Куч-метал» новий, хочу підкреслити, абсолютно новий проект щодо брукху»* [3, с. 253]. «*Захоплений своєю змаганиною з конем, Сивоок не зауважував безлічі подій і речей, які його оточували, і, може, тільки згодом згадуватиме він час від часу то перший солодкий захват від широкого світу, який відкрився йому ще тоді, як він уперше піднявся над землею, залізиши на дерево, щоб врятуватися від міцних зубів Зюзя, або ж вималюються йому в сірій нудьзі щоденності барвисті плями, закружляють у нескінченному танку, ваблячи погляд, вбираючи очі, а то знеачка посеред найбільшого велелюддя обступлять його непробивні лісові гущавини, землі без доріг, попечатані слідами диких мешканців – нахабно втевленими, несміливими, полохливими, і рибина, яку сам уперше витрусив з верши, і гніздо з жовторотими пташенятами, що його знайшов у куцах, і черепаха, яка загубила яйце на теплому піщаному пагорбі над далекими прогноями, і шум вітру, і погук похмурого нічного птаха-вістуня, і тріск скресаючої криги на річці, – все те навідуватиметься в його життя то більше, то менше, то бовванітиме ледь-ледь на обрїях снігів, то гримітиме всевладно до болю в ушах, до сліз в очах, до щему в грудях» [4, с. 32].*

Іменник *річ* позначає єдине широке поняття «те, що існує». За допомогою методу компонентного аналізу в семантичній структурі слова виділяємо інтегральну сему «сутність», що уточнюється при функціонуванні лексеми. У першому контексті *річ* вживається на позначення певної справи, а точніше пропозиції; у другому – як для передачі душевного та фізичного стану людини, так і конкретних предметів (дерево, земля, гніздо) і навіть звуків (шум вітру, погук птаха, тріск криги). В обох прикладах еврїсемант виконує функції називання та заміщення (*річ* – справа, *річ* – подія, *річ* – предмет). Отже, будь-який мовленнєвий контекст звужує широке значення еврїсеманта.

Семантичне поле «*Річ*» – розгалужена система, яка нараховує декілька лексико-семантичних груп еврїсемантів («предмет», «справа», «робота», «явище», «випадок», «факт», «подія», «ситуація»). Найчастіше еврїсемант «*річ*» функціонує зі значенням: фізичної неживої предметної сутності, процесуальності, сутності як явища, результату розумової чи фізичної діяльності.

Лексико-семантична група з ядерним словом *предмет* поєднує мовні одиниці різних рівнів (власне широкозначні лексеми, відносно широкозначні лексеми, еврїсеманти-гіпероніми) [5, с. 36]. Очолює парадигму

власне широкозначний компонент *предмет*: 1. Конкретне, матеріальне явище, що сприймається органами чуття як окремий елемент дійсності. 2. Певна річ, що використовується для чогось. 3. Коло знань, що становить окрему галузь викладання. 4. Те, на чому зосереджена чиясь увага, на що спрямована чиясь діяльність. 5. Логічне поняття, що становить зміст думки, пізнання [2, с. 1104].

У ході компонентного аналізу усіх значень лексеми *предмет* виділяємо семи («предметність», «призначення», «дисципліна», «сутність») та семи різних рівнів: для ЛСВ 1 – «конкретність», «матеріальність», «предметність», «обсяг», «вага», «колір», «форма», «запах», «місце у просторі й часі»; для ЛСВ 2 – «дисципліна», «галузь», «знання», «наука», «техніка», «мистецтво», «заняття»; для ЛСВ 3 – «ідея», «центральна позиція», «наголошеність», «акцентування», «абстрактність», «уявність». Ідентифікатором широкого значення виступає архісема «предметна сутність» при її конкретизації диференційними семами «матеріальність»/«абстрактність», «призначення». Якщо в лексемі *річ* показником широкозначності виступає «сутність», то в мовній одиниці *предмет* – «предметна сутність». Чим далі знаходиться слово від базового компонента в ЛСГ, тим більше додаткових ознак воно набуває, тим вужчий його обсяг. Одним із найголовніших визначальних чинників широкозначності є те, що архісеми еврисемантів обов'язково входять до внутрішньої структури інших широкозначних одиниць лексичної парадигми. У мовленні еврисеманти-іменники, окрім основної номінативної, виконують ще функцію заміщення, оскільки їх категоріально широке значення співвідноситься зі словами більш конкретної семантики. Контекстуальний аналіз показав, що найчастіше такі одиниці пояснюються синонімічними лексемами недиференційованого значення: *річ* – предмет, *річ* – справа, *подія* – ситуація, *подія* – явище – факт, *діло* – праця і под., як у реченні: «*Але люди обростатимуть невпинно новими речами, новими предметами, нав'язаними їм чужою волею, встановленими кимось угорі невідомо навіщо, люди задихатимуться від тих предметів, самі перетворюються на предмети бездушні й скам'янілі, як ті жінки Содомі і Гоморри – на соляні стовпи. Речі знищать колись людину. Поки їх мало – людина їх любить, прикрашає, вони служуть людині й не заважають, а, навпаки, допомагають жити. Потім їх стає надмірно багато. Робити речі не стає часу. Прикрашати – й поготів. Мистецтво зникає. Воно відходить на узбіччя, в глибини минулого, а з ним відходить і час, і людина лишається самотня на березі океану вічності, і гори непотрібних, безглузких речей громадяться навколо неї» [4, с. 379]. У наведеному контексті широке значення лексеми *річ* «сутність» шляхом зіставлення з іншим еврисемантом *предмет*, доповнюється семами «предметна сутність», «фізична», «нежива», «потрібна/непотрібна», «матеріальна/духовна», «сутність, що приносить користь/шкоду» тощо.*

Окрім ядерного елемента, до складу ЛСГ «предмет» увійшли одиниці середнього ступеня широкозначності: *виріб*, *винахід*, *виготовлення*, *прилад*, *пристрій* та ін., що містять не одну, а декілька інтегральних сем.

У словниковій дефініції лексеми *виріб* спостерігаємо два значення: 1. Виготовлена, зроблена з чого-небудь річ, предмет для вжитку. 2. Виробництво, виготовлення яких-небудь предметів, речей для вжитку [2, с. 148]. Внутрішню структуру еврисеманта репрезентують сема-ідентифікатор широкозначності «матеріальна предметна сутність» та семи-конкретизатори «необхідний для вжитку», «процесуальність», «час виготовлення», «місце творення», «суб'єкт творення», «матеріал виготовлення».

Одиниця *виріб* може вживатися на позначення *меблів* як предметів, необхідних для житла людини (парта, стіл, шафа, ліжка, тумба, крісло, диван, лампа, світильник, бра, картина, пуф, трюмо, дзеркало, гардероб та ін.); *одягу* як сукупності предметів, виробів із тканини, хутра, шкіри тощо (джермер, жакет, пальто, спідниця, костюм, штанці, сорочка, блуза, плаття, сарафан, фартух, комбінезон, шарф, краватка, фрак, шорти, светр та ін.); *взуття* як виготовлених з певного матеріалу засобів для носіння на ногах (туфлі, чоботи, сандалі, ляпанці), *посуду* як виробів з глини, скла, металу, що використовують для приготування або подавання їжі, напоїв, а також для зберігання харчових продуктів (гличик, тарілка, миска, піала, чашка) тощо. Лексичні одиниці «меблі», «одяг», «взуття», «посуд» і подібні можна вважати умовно широкозначними, оскільки вони виконують функцію заміщення в реченні, позначають родові найменування, проте вступають у гіперо-гіпонімічні зв'язки лише зі словами, що позбавлені широкої понятійної основи. У їх семантиці обов'язково наявні компоненти «матеріал виготовлення», «функціональне призначення». Отже, широка семантика еврисемантів – родових назв значно звужується порівняно з власне широкозначними словами: наприклад, для лексичної одиниці «меблі» вона визначається як «матеріальна предметна сутність необхідних для житла виробів». Навколо таких компонентів у ЛСГ об'єднуються мовні одиниці з чітко диференційованим значенням, вузьким за обсягом та широким за змістом.

Еврисемант *виріб* тісно пов'язується з широкозначними іменниками *винахід* та *виготовлення*. *Винахід* – процес творення нового, невідомого; те, що винайдене, зовсім нове, невідоме до цього [2, с. 142]. Внутрішня структура цього слова, окрім семи «матеріальна сутність», доповнена компонентами «новий», «щойно створений». До складу іменника *виготовлення* входять ідентифікатори широкозначності: «окреслена у просторі матеріальна предметна сутність», «результат творчої діяльності людини». Вони експліцитні в будь-якому контексті при позначенні денотатів, зокрема картини, ліпнини, скульптури, графіки, мозаїки, гравюри, п'єси, поезії і т. п. Таким чином, при порівнянні трьох синонімічних еврисемантів найбільш семантично спустошеною виступає одиниця *виріб* («матеріальна сутність»). Внутрішня структура лексем *винахід* та *виготовлення* доповнюється компонентами, що характеризують «матеріальну сутність» по-різному – якісно, просторово та функціонально. Зокрема *виріб* використовують переважно у побуті, *винахід* стосується певної наукової сфери (наприклад, технічної, біологічної чи хімічної), а *виготовлення* – обов'язково мистецтва.

Іншим об'єднанням еврисемантів, що входить до складу лексико-семантичного поля «Річ», виступає лексико-семантична група з ядерним компонентом *справа* на позначення найрізноманітніших видів діяльності, роботи, праці, занять, обов'язків, навичок, явищ, подій, фактів суспільного та особистого життя людей тощо. Усі компоненти ЛСГ характеризують *процесуальну сутність*.

У центрі ЛСГ однойменний еврисемант *справа*. Його внутрішня структура представлена такими ЛСВ: 1. Робота, заняття людини, пов'язані з розумовим або фізичним напруженням; те, що робить людина, чим

займається. 2. Діло, праця. 3. Задум, намір здійснити, зробити, виконати що-небудь. 4. Певна ситуація, що складається на певному етапі, в даний момент. 5. Те, що безпосередньо стосується кого-небудь, входить у його завдання. 6. Спеціальність, професія, коло знань, певна галузь знань або навичок. 7. Питання або ряд питань, які вимагають розв'язання. 8. Документи, що стосуються якої-небудь особи, події. 9. Необхідна для чого-небудь річ, потрібні для виконання, здійснення чогось інструменти, знаряддя праці тощо. 10. Явище, подія, факт суспільного або особистого життя, що пов'язані з чим-небудь, супроводять або викликають що-небудь, впливають на щось. 11. Акт, дія для сценічного твору [2, с. 1376]. Ідентифікатором широкого значення слова виступає сема «процесуальна сутність». Якщо лексичну парадигму з базовим компонентом *предмет* склали одиниці, у семантиці яких із найрізноманітніших боків характеризувалася «фізична предметна сутність», то ЛСГ «Справа» містить переважно елементи на позначення певної сутності як процесу діяльності: *справа, робота, діло, праця, заняття, діяльність* тощо.

«Борис був цілком серйозний... Це справа мого життя, їду на місяць, а може, й більше. В щорічнику одного західнонімецького університету з'явилася публікація про Софію. Автор публікації професор Оссендорфер, посилається на нікому не відомі документи, які, мовляв, є в розпорядженні... Коротше: уривок пергаментної хартії, знайдений колись моїм батьком і під час війни відправлений ним в інститутському сейфі в тил...»

– Я повинен з ним зустрітися. Перекопатися, що то він. Це військовий злочинець, а не професор! І грабіжник. Я повинен встановити, чи він має той пергамент. І відібрати в нього! ... Це справа державна. Мені помагатиме посольство, втрутиться уряд. Я не виїду звідти, поки не доб'юся свого!» [4, с. 367-369]. У даному контексті мова йде про *справу* як намір виконати певну низку дій: поїхати, зустрітися, з'ясувати необхідне та забрати документ. Тому актуалізуються семи «суб'єкт дії – Борис», «об'єкт пошуку – пергамент», рівень справи – «особистий», «державний» та ін.

На відміну від ядерного компоненту ЛСГ «Справа» із широкою семою «процесуальна сутність», усі інші еврїсеманти нараховують декілька інтегральних ознак. Наприклад, лексема *робота*, окрім родової семи «процесуальна сутність», обов'язково характеризується видовими: «сфера дії», «суб'єкт», «результат», «спосіб». Близькими за значенням є одиниці *діло* та *праця*. Широкозначними семами, що входять до їх внутрішньої структури, виступають «процесуальна сутність», «людина», «результат розумового або фізичного напруження», диференційними – «наслідок діяльності», «мета діяльності», «результативність», «корисність», «процесуальність» та ін. Однак все ж таки існує різниця у значенні цих двох елементів: одиниця *діло* має вищий рівень широкозначності, ніж *праця*, оскільки може вживатися в конструкціях типу: *велике діло* (важливість, значимість чого-небудь), *мале діло* (те, що не стосується когось), *грішне діло* (щось осудливе, незаконне).

Отже, семантичний аналіз широкозначних іменників розкриває специфічні риси цієї групи слів (однопонятійність, поліденотативність). Еврїсеманти інших семантичних груп ЛСП «Річ», що не стали предметом безпосереднього аналізу в даній статті, в перспективі слід детально розглянути з точки зору їх широкої семантики, місця в лексичній парадигмі та особливостей функціонування.

Джерела та література

1. Амосова Н. Н. К вопросу о лексическом значении слова // Вестник ЛГУ. – 1957. – Вып. 1. – № 2. – С. 152-168.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Загребельний П. А. Брухт. – Харків: Фолио, 2003. – 253 с.
4. Загребельний П. А. Диво. – К.: Махаон-Україна, 2000. – 576 с.
5. Луговой В. С. О широкозначности устойчивых словосочетаний современного французского языка: Дис...канд. филол. наук: 10.02.05/ Киевский государственный педагогический институт иностранных языков. – К., 1992. – 222 с.

Тинкалюк О. В.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НАУКОВИХ ЗАГОЛОВКІВ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛОМОВНИХ НАУКОВИХ СТАТЕЙ З ЕКОНОМІКИ ТА ФІЗИКИ)

Журнальна наукова стаття – це провідний жанр наукового дискурсу. Вона є завершеним за змістом і формою науковим твором відносно невеликого розміру, який друкується в збірнику, журналі чи періодичному виданні. Заголовок є обличчям тексту статті, який допомагає ознайомитися з науковими ідеями та результатами, представленими у статті.

Заголовок є першою ознакою творів різного характеру. Хоча й розташований на відстані від основного тексту, він входить в його систему, передаючи змістовно-фактуальну інформацію. Заголовок – це стисле і влучне вираження головної ідеї твору, а також невід'ємний компонент тексту, який надає йому певної завершеності. В. Е. Шевченко, досліджуючи заголовки періодичного видання, зазначає, що заголовок є цілісною змістовно-графічною системою, «яка впливає на розуміння словесного твору, створюючи попереднє уявлення про його зміст ...» [6, с. 388].

Заголовки текстів різної функціонально-стилістичної приналежності, їх функції, загальна структура та окремі стилістичні особливості вже привертала деяку увагу філологів [1-8]. Наприклад, І. М. Колегаєва розглядає заголовки як важливі елементи мегатексту наукового твору, спрямовані на те, щоб полегшити читачеві пошук інформації і в стислій формі повідомити про тематику основного тексту. У відповідності з фрагментованістю наукових текстів їхні заголовки часто бувають ієрархізованими та подрібненими [2, с. 79-80], що сприяє кращій реєпції змісту наукових праць. На думку Т. В. Яхонтової, сучасні наукові заголовки схильні чутливо реагувати на виникнення нових стилістично-дискурсивних тенденцій та зміни у жанрово-стильових канолах [7, с. 30].

Незважаючи на існування певного лінгвістичного інтересу до наукових заголовків, малодослідженим, за деякими винятками (див. [7-8]), залишається питання про вплив на них чинника галузевої приналежності текстів. Отже, мета даної розвідки полягає у порівняльному аналізі синтаксичних та семантико-стилістичних особливостей заголовків у двох цілком різних дисциплінах – економіці та фізиці. Дослідження було проведено на